

РОЗВИТОК ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ ЦІЛІСНОЇ ОСВІТИ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬО-ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

- A** Дослідження присвячено історико-педагогічному та освітньо-філософському аналізу розвитку гуманістичних ідей цілісної освіти особистості в творчій спадщині Григорія Сковороди та обґрунтуванню її сучасних актуалітетів для розбудови інноваційного освітнього середовища. Автори розглядають вибудований Григорієм Сковородою освітній ідеал як всебічний і гармонійний розвиток і саморозвиток духовно багатой та добродішної особистості, яка, пізнавши справжнє своє покликання, діяльнісно перетворює світ і себе в «сродній праці».

Вчені констатують, що формування сквородинівського ідеалу «істинної людини» увібрало в себе систему широко відомих ідей Григорія Сковороди. У статті проаналізовано низку підходів мислителя щодо розвитку цілісної особистості, серед яких: гуманістичні ідеї природовідповідності (необхідність виявляти та розвивати природжені здібності, таланти, схильності учнів), філософську концепцію «сродної праці» (реалізація цілепокладання за власними здібностями, нахилами, талантами); суспільний ідеал діяльного життя (виховання активної особистості), антропологічний ідеал щастя (пізнання самого себе та упорядкування свого життя відповідно до пізаного покликання); етичний ідеал добродішності; демократичний ідеал свободи; соціальний ідеал освіченості; увялення про етико-естетичну цілісність тощо.

Констатовано, що основну місію в реалізації ідеї цілісної освіти особистості Григорій Сковорода покладав на учителя, мета якого – пізнати та розвинути найкращі сторони характеру та здібності учнів. Зроблено висновок про співзвучність гуманістичних ідей Григорія Сковороди розвитку цілісної освіти особистості в умовах нестабільності та суперечливості сучасного світу.

Ключові слова: Григорій Сковорода; цілісна освіта; ренесансний гуманізм; гуманістична педагогіка; особистість; «сродна праця»; виховний ідеал; філософія серця

- S** *Hrynyova Maryna, Basenko Ruslan. Development of Humanistic Ideas of Comprehensive Education of the Personality in the Educational and Philosophical Heritage of Hryhorii Skovoroda.*

The study is devoted to the historical-pedagogical and educational-philosophical analysis of the development of humanistic ideas of holistic education of the personality in the creative heritage of Hryhorii Skovoroda and the substantiation of its modern relevance for developing an innovative educational environment. The authors consider the educational ideal built by Hryhorii Skovoroda as a comprehensive and harmonious development and self-development of a spiritually rich and virtuous person who, having learned his true calling, actively turns the world and himself into «congenial work».

Scientists state that the formation ideal of the «true man» absorbed the system of well-known ideas of Hryhorii Skovoroda. The article analyzes a number of thinker's approaches to the development of a holistic personality, including: humanistic ideas of nature conformity (the need to identify and develop students' innate abilities, talents, inclinations), the philosophical concept of «congenial work» (implementation of goal-setting according to one's own abilities, inclination, ideal of active life (the upbringing of an active person who has known the world and his own essence, will be capable of active transformative activity), the anthropological ideal of happiness (knowledge of oneself and ordering one's life according to a known vocation, the unity of personal and social good); moral ideal of virtue (at the heart of human existence is virtue and spiritual growth); the democratic ideal of freedom (freedom as an activity in accordance with the need, which informs the «inner voice of the heart»); the social ideal of education; the idea of ethical and aesthetic integrity (ideas of the unity of beauty and goodness, complementary bridge and interdependence of moral and aesthetic dimensions of being), etc. It is stated that Grigory Skovoroda placed the main mission in implementing the idea of a holistic education of the personality on the teacher, whose goal is to learn and develop the best aspects of the character and ability of students.

The conclusion is made about the consonance of the humanistic ideas of Hryhorii Skovoroda in the development of a holistic education of the individual in the conditions of instability and inconsistency of the modern world.

Key words: Hryhorii Skovoroda; holistic education; Renaissance humanism; humanistic pedagogy; personality; «congenial work»; educational ideal; philosophy of the heart

Гриньова Марина Вікторівна, член-кореспондентка НАПН України, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри педагогічної майстерності та менеджменту імені І. А. Зязюна, ректорка, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, заслужена працівниця освіти України, лауреатка Державної премії в галузі науки і техніки України, Україна

Гриньова Маріна, corresponding member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, doctor of pedagogical sciences, professor, professor of the I. A. Zyazyun Department of Pedagogical Mastery and Management, rector, V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University, honored worker of education of Ukraine, laureate of the State Prize in branches of science and technology of Ukraine, Ukraine

E-mail: grinovamv@gmail.com

Басенко Руслан Олександрович, кандидат педагогічних наук, докторант, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; заступник директора з науково-педагогічної роботи, міжнародної та грантової діяльності, Полтавський інститут економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Україна

Basenko Ruslan, Candidate of Pedagogical Sciences, Doctoral Student, V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University; Deputy Director for Scientific and Pedagogical Work, International and Grant Activities, Poltava Institute of Economics and Law of the Open International University of Human Development «Ukraine», Ukraine

E-mail: basenko_ruslan@ukr.net

Актуальність проблеми. Європейська релевантність українського освітньо-педагогічного ландшафту відображена в природі, історичному поступі та інноваційних пріоритетах національної освіти України. Виняткове значення для її цивілізаційного розвитку мав неперервний історичний зв'язок української освітньо-філософської думки із європейськими прогресивними ідеями, який набув системного характеру та історичної динаміки у добу становлення із розрізнених держав Старої Європи новоєвропейської цивілізації – у ранній Новий час. Це була особлива епоха ідейно-смыслові взаємодії та взаємовпливів різних світоглядних, філософських, релігійних, політико-правових систем, у результаті якої вибудовувалися як ідейно-філософські, так і інституційно-організаційні контури фундаменту новітньої української державності. Виняткове значення у такому цивілізаційному поступі мала суспільно-просвітницька діяльність і філософсько-педагогічні ідеї гуманіста-просвітника, патріарха української філософії, якому вдалося уречевити центральні світоглядні основи української національної ідентичності Григорія Сковороди, 300-річчя з Дня народження якого ми відзначаємо цього року. Саме у його творчій спадщині по-особливому синтезувалися гуманістичні ідеї європейського Відродження та філософія українського національного архетипу, сформувавши основу української національної філософії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Філософсько-педагогічна спадщина Григорія Сковороди цілком закономірно була предметом вивчення та осмислення у дослідженнях чималої кількості вчених. Окремо відзначимо серед розвідок філософського та педагогічного змісту імена таких дослідників як Д. Багалій, І. Бетко, А. Бичко, І. Бичко, В. Горський, П. Житецький, І. Захара, Ф. Зеленогорський, М. Кашуба, М. Ковалинський (перший біограф), В. Нічик, М. Попович, Я. Стратій, М. Сумцов, М. Ткачук, Д. Чижевський, В. Шинкарук та ін. Учені вивчали насамперед основні філософські концепти спадщини Григорія Сковороди, як-от онтологічний («три світи»), епістемологічний (самопізнання), праксеологічний («сродна праця»), евдемоністичний (пошуки ідеалу щастя), антропологічний («дві натури», кордоцентризм, філософія свободи) тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У той же час нові виклики, які ставить перед нами світ, щоразу знову і знову вимагають нового прочитання освітньо-філософської спадщини Григорія Сковороди, очевидно постає потреба такої реінтерпретації основних ідей філософа, яка б дала змогу уникнути наївності та спрощеності, механічного імпортування його на-

станов у вирішення сучасних завдань, але й сприяла б творчому прочитанню «між рядків», виявленню тих смислів та ідей Григорія Сковороди, які є важливими для нашого сьогодення. Особливу цінність становить розгляд освітньо-філософських ідей мислителя під кутом зору гуманістичної філософії освіти, адже антропологічні проблеми були центральним лейтмотивом, смысловою домінантою, через яку Григорій Сковорода аналізував проблеми Всесвіту, його буття та екзистенції людини в світі.

Мета статті полягає в історико-педагогічному та освітньо-філософському аналізі розвитку гуманістичних ідей цілісної освіти особистості в творчій спадщині Григорія Сковороди та обґрунтуванні її сучасних актуалітетів для розбудови інноваційного освітнього середовища.

Викладення основного матеріалу. Системний аналіз філософсько-педагогічної спадщини Григорія Сковороди засвідчує, що в її основі було поставлено етико-гуманістичну проблематику. Людина, есенційні аспекти її буття, пошук себе та реалізація свого покликання, загалом людинознавча проблематика стали центральним лейтмотивом філософського осмислення буття Григорієм Сковородою. Поза сумнівом є те, що винятковий вплив на відповідні освітньо-філософські рефлексії мали здобутки попередників, вагоме місце з-поміж яких зайняли мислителі-гуманісти Європейського Відродження. Їхній вплив у тогочасному українському просторі був достатньо вагомим, насамперед завдяки інституціонуванню вищої освіти гуманістичного типу – орденських шкіл Товариства Ісуса, формуванню оновленого змісту освіти в Києво-Могилянській академії за зразком європейських гуманістичних шкіл, а також з огляду на попередній розвиток полемічної літератури. На долю Григорія Сковороди випало не лише виступити провідником гуманістичних ідей, але й започаткувати просвітництво широких верств населення щодо неприродності тогочасного кріпацького ладу, важливості подолання соціальної несправедливості та поширення освіченості з-поміж молоді.

Спадщина Григорія Сковороди повсякчас виявляє ідейно-смыслову ремінісценцію ренесансно-гуманістичних ідей. Цивілізаційними кластерами гуманізму пронизані філософські міркування Григорія Сковороди щодо місця і ролі людини у Всесвіті; ідеї про антропоцентризм як основу буття; думки про важливість самопізнання та шляхи самовиховання особистості; максима про природовідповідність виховання і нарешті – ідея цілісної освіти особистості, настанови щодо досягнення пріоритетів всебічного і гармонійного виховання особистості.

Вчення про «істину людину» та пошуки освітнього ідеалу. Осмислення сутності всіх вимірів людського буття – головне значення творчої спадщини Григорія Сковороди. Така проблематика яскраво відбиває ренесансно-гуманістичні впливи, адже основне завдання, яке ставили перед собою мислителі європейського Ренесансу – як виховати справжню особистість. Формування сквородинівського ідеалу «істинної людини» увібрало в себе низку його широко відомих вчень. Мова йде про уявлення про «три світи», де роль «мікрокосму» належить людині («макрокосм» (Світ), «мезокосм» (Біблія)); про вчення про «дві натури» («видима» та «невидима»), які виявляються в кожній особистості; про завдання самопізнання та філософію «сродної праці»; про голос серця як голос Бога; про пріоритети свободи та освіченості тощо.

Освітній ідеал, вибудований Григорієм Сковородою, досить багатогранний, однак усе ж можна говорити про те, що всі його сторони підсвічують мету розвитку і саморозвитку людини – духовно багата особистість, яка, пізнавши справжнє своє покликання, діяльнісно перетворює світ і себе в «сродній праці».

Гуманістичні ідеї природовідповідності. Не оминув увагою Григорій Сковорода й винятково гуманістичну ідею про природовідповідність виховання. Дослідники зазначають, що мислитель з-поміж вимог до вчителя окремо говорив про необхідність виявляти та розвивати природжені здібності, таланти та схильності учнів. Таке завдання вимагає від людини докладати чимало зусиль для самопізнання. Григорій Сковорода закликав: «Пізнай себе! Знехтуй земним, дивись на нематеріальне. З видимого пізнавай невидиме» [4, с. 11]. Мислитель підкреслював: «Один труд у цих обох – пізнати себе і збагнути Бога, пізнати і збагнути точну людину» [7, с. 168].

Дослідники зазначають, що Григорій Сковорода великого значення надавав дотриманню зв'язку між природою і вихованням. Кожна людина володіє різними природними задатками, і розвивати впродовж життя необхідно саме їх, що забезпечить можливість здобути успіх в соціальному, професійному та особистому житті.

Важливо звернути увагу, що із завданнями пізнання та самопізнання тісно пов'язана філософія серця Григорія Сковороди. На думку мислителя, саме серце є голосом, який може повідомити людину про її життєве покликання, про «сродність», якій можна присвятити життя. Мислитель зазначав: «На що хто закохався, на те й перетворився. Всякий є тим, чиє серце в ньому. Усяк є там, де серцем сам» [5, с. 154].

Учитель та його покликання. Основну місію в реалізації ідеї природовідповідності Григорій Сковорода покладав на учителя. Мислитель уважав, що завдання педагога – пізнати та вивчити найкращі сторони характеру та здібності учнів, забезпечити їхній всебічний розвиток та досягнення найкращих результатів. «Учитель і лікар, – зазначав Григорій Сковорода, – не є учителем і лікарем, а тільки служите-

лем Природи – єдиної справжньої лікарки та вчительки» [9, с. 5].

«Сродна праця». Із ідеєю природовідповідності та самопізнання тісно пов'язана максима про «сродну працю». Як зазначає М. Грибовська, сквородинівська «сродність» означає реалізовувати цілепокладання та життєдіяльність за власними здібностями, нахилами, талантами. Тільки в єдності «звання», «посади», «праці», усіх видів діяльності зі «сродністю», здібностями і нахилами «невидимої природи» розкривається «істинна людина», яка не є замкнутою індивідуальністю, відірваною від суспільного життя, а тільки у взаємодії з іншими людьми, в «сродній» праці він здійснює себе і стає істинною людиною [1, с. 206]. Дослідниця підкреслювала, що на думку гуманіста «несродність» породжує жадобу багатства, а це призводить до насильства, беззаконня, кар'єризму. Тут і починається блукання душі, незадоволення, страх, лицемірство, брехня, лукавство, жадоба – все те, що робить людину жертвою нерівності. Якщо в основу життя не закласти «Бог-закон», «сродна праця», морально-етичні принципи, то його члени дегуманізуються, а суспільство ступить на шлях руйнації [1, с. 207].

Більше того, несродність праці породжує непрофесіоналізм, шкодить спільному благу: «Суспільні нещастя, – пояснював Григорій Сковорода, – постають із того, що люди беруться не за своє діло. Воєнну чоту веде часто той, кому треба сидіти в оркестрі. Смішно, коли вовк грає на сопілці. Смішно, коли ведмідь танцює. Але коли вовк став уже пастиухом, ведмідь – монахом, а лошак – радником – це вже не жарти, а біда» [9, с. 6].

Суспільний ідеал діяльнісного життя. У творчості Григорія Сковороди значної реінтерпретації набув винятково ренесансно-гуманістичний пріоритет про необхідність діяльнісного, активного та життєтворчого буття. Лейтмотивом такої життєвої філософії стали слова філософа, представлені на стелі його пам'ятника (скульптор – С. Гурбанов) біля стін Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди: «Ми сотворим світ по-лучший, созиждем день веселейший». Мислитель уважав одним із пріоритетних завдань освіти – виховання активної особистості, яка пізнавши світ та власну сутність, буде здатною до активної перетворювальної діяльності, умова якої – «сродна праця». Важливо підкреслити, що ідеї Григорія Сковороди про діяльнісне життя та творення нового світу не суперечить його вислів: «Світ ловив мене, та не спіймав». Мова не йшла про втечу від світу. Філософ закликав до творення світу, що відповідатиме індивідуальності кожної особистості, її природовідповідності та пізнавальним інтересам.

Цінними вважаємо думки Григорія Сковороди про те, що праця є благословенням і щастям для самих себе. Вона не вимагає для себе ніякої іншої нагороди. Вона приємна сама по собі так, як збирання меду є для бджіл працею й одночасно щастям. Філософ підкреслював, що лише віль-

на, натхнення, творча і радісна праця може забезпечити людині успіх і щастя. Праця для людини, а не людина для праці – основна максима Григорія Сковороди [9, с. 8].

Антропологічний ідеал щастя. В освітньо-філософських рефлексіях Григорія Сковороди значне місце посідають не лише ренесансно-гуманістичні впливи, але й антична світоглядна традиція. Особливий вияв такі ременісценції мали в міркуваннях мислителя щодо ідеалу щасливого життя. Мова передусім йде про сократівську максиму «пізнати себе» та епікурейську максиму «жити по натурі». Пізнання самого себе та упорядкування свого життя відповідно до пізнаного покликання – основні інструменти щастя. Ідеал щасливого буття – єдність особистого і суспільного блага, формування спільноти, у якій усі реалізують діяльний спосіб життя відповідно до своєї «сродності» професії. Відтак, на думку Григорія Сковороди, основне завдання виховання – допомогти дитині пізнати саму себе та розгледіти власне покликання.

Етичний ідеал доброчесності. Яскравою ілюстрацією спорідненості ренесансно-гуманістичної філософії та освітньо-педагогічних ідей Григорія Сковороди є питання доброчесності та духовності. Пояснити таку співмірність можна джерелами філософських пошуків, адже як і ренесансний гуманізм, так і філософська концепція Григорія Сковороди мали ідейно-релігійні витоки – католицьку та православну духовність відповідно. Сковородинівська концепція особистості в основу буття людини ставила доброчесність та духовне зростання. Гуманіст риторично запитував: «яка користь янголської мови без доброї думки? Який плід тонкої науки без серця благого?» [6, с. 106].

У такому дискурсі Григорій Сковорода значно випередив свій час, адже сьогодні вже тривіальною стає констатація морального регресу та ціннісних девальвацій, які супроводжують прогресивний технологічний розвиток постінформаційної цивілізації.

Демократичний ідеал свободи. За Григорієм Сковородою, свобода є необхідною умовою життя особистості. Її зміст у сковородинівській концепції тлумачиться цілком у дусі Просвітництва, адже свобода розумілася як діяльність відповідно до необхідності, яку повідомляє «невидима натура», «сродність», «внутрішній голос серця». Мислитель переконував: «Не лінуйся працювати і для своєї власної вигоди й творити необхідне – будеш тоді вільний. А коли не станеш собі самому рабом, змушений будеш працювати на інших і, позбуваючись легкої, потрапиш у тяжку сторицю працю» [8, с. 132].

Соціальний ідеал освіченості. Невід’ємним складником антропологічної концепції Григорія Сковороди була ідея освіченості, джерела якої, без сумніву, треба шукати саме в його особистості, адже просвітителю вирізнявся винятковою освіченістю та інтелігентністю. Про нього говорили, що «...до Григорія Сковороди тяглися всі тодішні живі уми і серця. Можна сказати, що авторитетом, якого він зажив, Григорія Сковороду можна було назвати мандрівним

університетом і академією. Крім українських колегіумів у Харкові та Києві, він був найулюбленишим мандрівним колегіумом» [10, с. 13].

Мислитель вважав, що саме освіченість дає змогу вдосконалити суспільство, адже чим більше людина має знання, тим легше їй уникнути таких недоліків як брехня, ворожнеча, заздрощі, інтриги, лінь, тим менше її цікавить матеріальне та мирське.

Уявлення про етико-естетичну цілісність. Вагоме значення в освітньо-філософському набутку Григорія Сковороди мали ідеї про єдність краси і добра, взаємодоповнюваність і взаємозалежність морально-етичних та естетичних вимірів буття. У цьому контексті мислитель виняткового значення надавав мистецтву. Він зазначав, що воно формує гуманістичні принципи, відповідаючи тим самим на сокровенні питання людського буття, впливає на атмосферу соціально-духовного життя в цілому [2, с. 20]. Григорій Сковорода закликав активно використовувати в освітньому процесі художні засоби, зокрема картини, які часто малював і сам. Він вважав, що мистецтво відбиває певну проблематику цілісно, універсально впливає на особистість, дає змогу краще засвоїти та зрозуміти ті чи ті питання, які вивчає учень.

Виховальна цінність діалогів. Вагоме значення для вдосконалення сучасного освітнього процесу становлять гуманістичні настанови Григорія Сковороди щодо необхідності діалогів. Такі пріоритети відповідають й ренесансно-гуманістичним уявленням про провідні форми навчання учнів. Промовистим є насамперед той факт, що у Григорія Сковороди діалогізм був однією з основних форм викладення думок. Невипадково чимало його творів містять назви «діалог», «листи», «розмови» тощо. Філософ у гуманістичному дусі вважав, що у діалозі відбувається зустріч різних смислів та ідей, що веде до їх справжнього розуміння. Інтеграція діалога як форми навчання і виховання в освітній процес повинна відбуватися на різних рівнях: як діалоги в учнівському середовищі; як бесіди серед викладачів; як виховні діалоги між викладачем і вихованцем; як внутрішні діалоги із самим собою, рефлексії з метою пошуку істини та самопізнання.

Висновки з даного дослідження. Загалом можна констатувати, що освітньо-філософські ідеї Григорія Сковороди, ґрунтуючись на попередній ідейно-смысловій традиції (як суто європейській, так і українській), відіграли вагоме значення у генезі ідеї цілісної освіти особистості. Цінним вважаємо те, що Григорій Сковорода, закликаючи до реалізації ідеї всебічного і гармонійного виховання особистості, запропонував цілісну систему відповідного розвитку. Його освітній ідеал – всебічний і гармонійний розвиток і саморозвиток духовно багатой та доброчесної особистості, яка, пізнавши справжнє своє покликання, діяльнісно перетворює світ і себе в «сродній праці», мав відповідну, обґрунтовану та апробовану методику досягнення. Формування сковородинівського ідеалу «істинної людини»

ввібрало в себе низку концепцій, з-поміж яких окремо назвемо гуманістичні ідеї природовідповідності (необхідність виявляти та розвивати природжені здібності, таланти, схильності учнів), філософську концепцію «сродної праці» (реалізація цілепокладання за власними здібностями, нахилами, талантами); суспільний ідеал діяльнісного життя (виховання активної особистості), антропологічний ідеал щастя (пізнання самого себе та упорядкування свого життя відповідно до пізнаного покликання); етичний ідеал доброчесності; демократичний ідеал свободи; соціальний ідеал освіченості; уявлення про етико-естетичну цілісність тощо.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у необхідності реінтерпретації софійного вчення Григорія Сковорода та обґрунтуванні конкретних шляхів розвитку його ідей у сучасному інноваційному освітньому просторі. Важливо підкреслити, що мова повинна йти не про перенесення чи імпортування його життєвої та професійної мудрості. Звісно, такий підхід був би механічним і мало відповідав би сучасним викликам, адже неможливо застосувати педагогічні рішення, які були цінними та актуальними майже 300 років. Важливість реінтерпретації полягає в урахуванні сквородинівської спадщини у побудові сучасних траєкторій розвитку освіти, у розумінні її виняткового цивілізаційного значення для збереження української національної ідентичності та примноження національного змісту української освіти.

Список використаних джерел

1. Грибовська М. Вчення про «істинну людину» Григорія Сковорода як філософське підґрунтя елітарності. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2016. Вип. 18. С. 202–210.
2. Левченко В. В. Естетика філософії Г. С. Сковорода: інтерпретації зворотного шляху в майбутнє постмодерну. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. Вип. 37. С. 19–23.
3. Педагогічні ідеї Г. С. Сковорода і сучасність (до 250-річчя від Дня народження): методичні рекомендації Харків, 1972. URL: <http://pmu.in.ua/exhibitions/hryhorii-skovoroda-pedahoh-10-knyh-z-fondiv-pedahohichnoho-muzeiu-ukrainy/> (дата звернення: 10.08.2022).

4. Сковорода Г. Вибрані твори в українських перекладах / упоряд. текстів, передм. та прим. Л. Ушкалова. Харків: Веста: Ранок, 2003. 240 с.
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. Київ: Наукова думка, 1973. Т. I. 532 с.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. Київ: Наукова думка, 1973. Т. II. 576 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. Київ: Обереги, 1994. Т. I. 527 с.
8. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. Київ: Обереги, 1994. Т. II. 479 с.
9. Шаян В. Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Савича Сковорода. Лондон; Торонто: Вид-во Ін-ту В. Шаяна, 1972. 24 с.
10. Шреєр-Ткаченко О. Григорій Сковорода – музикант. Київ: Музична Україна, 1972. 96 с. URL: <http://pmu.in.ua/exhibitions/hryhorii-skovoroda-pedahoh-10-knyh-z-fondiv-pedahohichnoho-muzeiu-ukrainy/> (дата звернення: 10.08.2022).

References

1. Hrybovska, M. (2016). Vchennia pro "istynnu liudynu" Hryhoriiia Skovorody yak filofske pidgruntia elitarnosti [Hryhorii Skovoroda's doctrine of the "true man" as the philosophical foundation of elitism]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofske nauky* [Bulletin of Lviv University. Philosophical sciences], 18, 202-210 [in Ukrainian].
2. Levchenko, V. (2008). Estetyka filosofii H. S. Skovorody: interpretatsii zворотnoho shliakhu v maibutnie postmodernu [Aesthetics of the philosophy of H. S. Skovoroda: interpretations of the return path to the future of postmodernism]. *Visnyk Zhytomirskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka* [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University], 37, 19-23 [in Ukrainian].
3. Pedahohichni idei H. S. Skovorody i suchasnist (do 250-richchia vid Dnia narodzhennia) [Pedagogical ideas of H. S. Skovoroda and modernity (for the 250th anniversary of his birthday)]: metodychni rekomendatsii (1972). Kharkiv [in Ukrainian].
4. Skovoroda, H. (2003). Vybrani tvory v ukrainskykh perekladakh [Selected works in Ukrainian translations]. Kharkiv: Vesta: Ranok [in Ukrainian].
5. Skovoroda, H. (1973). Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh [A complete collection of works in two volumes] (Vol. I). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Skovoroda, H. (1973). Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh [A complete collection of works in two volumes] (Vol. II). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Skovoroda, H. (1994). Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh [A complete collection of works in two volumes] (Vol. I). Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
8. Skovoroda, H. (1994). Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh [A complete collection of works in two volumes] (Vol. II). Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
9. Shaian, V. (1972). Etychni, sotsiologichni i pedahohichni pohliady Hryhoriiia Savycha Skovorody [Ethical, sociological and pedagogical views of Hryhorii Savych Skovoroda]. London; Toronto: Vyd-vo In-tu V. Shaiana [in Ukrainian].
10. Shreier-Tkachenko, O. (1972). Hryhorii Skovoroda – muzykant [Hryhorii Skovoroda is a musician]. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 04.06.2022